

प्रकरण पाचवे

समाप्त

प्रकरण पाचवे

समारोप

मराठी नवकथेचे शिल्पकार ठरणाऱ्या गाडगीळ, गोखले, मावे व माडगूळकर यांच्या समकालीन कथाकार तसेच नवकथेची अनेक वैशिष्ट्ये असलेली कथा लिहिणारे व नवकथेचे शिल्प घडविण्याची कामगिरी करणारे आणखी एक कथाकार म्हणून दि.बा.मोकाशींच्याकडे पाहायला हवे. पण मोकाशींच्या साहित्याचा जेव्हा गंभीरपणे विचार व्हायला पाहिजे होता तेव्हा झाला नाही. बऱ्याच साहित्यिकामध्ये एक मुक्कट्टा दडलेला असतो व तो उबळण्याची ते धडपड करित असतात. पण आपले नाव वाजत गाजत ठेवण्यासाठी लागणारा धूर्तपणा व चलाखी मोकाशीत नव्हती. त्यांच्या कथा सरळ सुवाधे होत्या म्हणूनही समीक्षकांनी उपेक्षा केली असावी. ज्याच्या नावाभोवती झाडाळी आहे त्यांच्यावर लिहिले तर आपले नावही झाडाळे अशी समीक्षकांची धारणा असावी. ' ' असे उद्गार सुप्रसिद्ध कव्येची शंता शोळे यांनी महाराष्ट्र साहित्य परिषादेत बोलताना काढले ते यथार्थ आहेत असे वाटते.

मोकाशी प्रसिद्धीची अभिलाषा न बाळगता कथालेखन करत होते. कथालेखन करताना जुन्या मान्यवर साहित्यिकांचे संस्कार न नाकारता नवीन तरतण पद्धतीला वेगवेगळे प्रवाह पाहून त्याचाही स्वीकार करित होते व आपल्या साहित्यातून मांडत होते. ते स्वतःच म्हणतात, ' नव्या पद्धीशी मी नेहमीच बोलत होतो. त्यांच्यातले वेगवेगळे प्रवाह फेकत होतो. ' ' आणि हे करत असतानाच ते तत्कालीन कथेची चौकट ढिली करित होते व प्रसंगी ती मोडून आपली कल्पना ते मांडत होते. हे त्यांच्या ललित मधुल म्मागतातून व्यक्त होते. ' काही वेळा आजची कथेची तऱ्हा, आजचे लेखन, आजचे वातावरण सोडून लिहावेसे वाटते म्हणजे

तशी कल्पना, सुते. ती कल्पना क्येला योग्य असली की मी सोडते नाही. १३
असे ते म्हणतात.

इंद्रमती शेवटे त्यांच्या कथेविषयी लिहित त की तरल भावनांचे हलक्या हातानी हळ्वार चित्रण करणे हा मोकाशांचा विशेष. त्यांच्या कथांचे विषय साधे अस्तात. त्यात घटनाचा व भावनांचा मडकपणा नाही. सारे कसे सौम्य व संभ्रत आहे. माझ्यावर गोष्ट लिही, चिती मीती, काय रानटी लोक आहेत इत्यादी गोष्टी या दृष्टीने उल्लंघनिय आहेत. मोकाशांच्या कथात एकप्रकारे अलिप्तपणा आहे. जीवनातील व्यंगी ते पाहतात व अलिप्तपणाने कांहीशा मिस्त्रिल उपरोधातून ते वाचकासमोर ठेवतात. त्याची कथा प्रयोगशाले आहे. घाटाचे व निवेदनशैलीचे नवे-वे प्रयोग करण्याची तिला हास आहे. १४

मोकाशांच्या कथाविश्वात उग्र प्रकृतीची माणसं नाहीत ती चार चौघासारखी प्रेमळ, त्यागी, स्वार्थी, लोभी अशी आहेत. मुख्य म्हणजे प्रत्येकाला जीवनाबद्दल काही म्हणाव्याचे आहे. विशेष म्हणजे मोकाशांचा त्यांच्या म्हणण्यात रस आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथांतून निवेदनावर चिंतनावर अधिक भर आहे.

अनुभव गुंतागुंतीचा अस्सा तरी त्याची मांडणी सुबोध होणे आवश्यक आहे यावर मोकाशांचा कटाक्ष आहे. ते मनोदर्शनाला मनोविश्लेषणाची जोड देतात. ते स्वतः म्हणतात, नव वाडू. म्यातील अनाकस्त्रिय मांडणीचं मला पूर्ण वाकडं आहे कितीही खोल अनुभव असो, तो रुढ, जाध्या पध्दतीने मांडता आला पाहिजे असं मला वाटतं. अनुभवाची खोली मांडणीत नसते, आकस्मात असते. १

मोकाशांच्या कथांतील बहुतेक पात्रे सौम्य प्रकृतीची आहेत. दुःखाचा कडेलोट झाला की रामजीप्रमाणे जड, गंभीर, अंतर्मुख होतात. आणि आपापत्या परीने जीवनाचा वेध घेऊ पाहतात. चार चौघासारख्या असणाऱ्या माणसांचं चिंतन फार काढ तात्त्विक पातळीवर स्थिर होत नाही. कारण प्रत्यक्ष व्यवहाराशी ही माणसं बांधलेली अस्तात त्यात त्यांना गोडीही अस्ते. ६

लेखक व वाचक जेव्हा साहित्यकृतीमध्ये एकरूप होतात त्याचवेळी कलाकृतीला अनेक मूल्ये प्राप्त होतात. लेखकाचा अलिप्तपणा हा या क्षेत्रातील महत्वाचा घटक असतो. मोकाशांच्या कथांमधून घटनांचे विविध पैलू आढळतात. परंतु लेखकाची स्वतःची मते, तत्वे याची अनावश्यक चर्चा कोठे आढळत नाही. त्यामुळे घटनांमधील, प्रसंगामधील जिवंतपणा प्रत्येकाला येतो. मोकाशांच्या लेखनात एक प्रकारची अलिप्तता आहे. जीवनातील व्यंगी ते पाहतात. व अलिप्तपणाने काहीशा मिस्त्रिल उपरोधातून ते वाचकां समोर ठेवतात. त्याची कथा प्रयोगशील आहे. घाटाचे व निवेदनशैलीचे नवे नवे प्रयोग करण्याची तिवी हास आहे. १७

साधे, सरळ, अस्त्रुंत लेखन हे मोकाशांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या मनावर कोणत्याही शैलीचा परिणाम झाला नाही. आपल्याला जे सांगायचे आहे ते कसे सांगायचे हे कळणे महत्वाचे असते व ते मोकाशांच्या लक्षात आले होते. ते काव्यात्मकतेच्या मोहातही पडले नाहीत. तरही कोमल काव्यात्मकतेची एक वेळ त्यांच्या लेखनात आहे. काळाचा अनादिअन्त ओघही त्यांच्या कथेत जाणवतो. त्यांच्या कथा या निसर्ग कथा असून त्यांना विज्ञान निष्ठेचे मान होते. १८ असे शांता शेळके यांनी पुण्यात कॅ. दि.बा.च्या पुरस्कार वितरण सोहळ्याच्या प्रसंगी बोलताना काढलेले उद्गार आहेत.

आता आमोद सुनासि आले सारख्या दोन तीन सामुहिक अनुभवातून साकारलेल्या कथा देखील येथे आहेत. तरण्याबांड मुलाच्या मृत्यूचे हतबल झालेला रामजी अडलेल्या गायला सोडविताना गेलेल्या मुलाच्या जीवनाची आठवण काढत नव्या वासराच्या जन्मासाठी शर्माने प्रयत्न करतो व त्या वासरात येणारा जीव किंवा वासरातून जाणारा जीव कुठं तरी आपल्या हाती लागेल का ? असा प्रश्न त्याला पडतो आणि ही संपूर्ण माकथा मनाची पकड घेते.

मोकाशांनी जी.ए. कुलकर्णी प्रमाणे तत्त्वज्ञ नाहीत. आणि त्यांनी ठाम निर्णयही केलेले नाहीत. सृष्टीची घडामोड, प्राणजगत, मानवजातची वाटचाल या संबंधी त्यांना जरूर कुतूहल आहे. पण त्यांची दृष्टी जिज्ञासू शोधकाची आहे. विज्ञानाचाही ती आधार घेते. माणसाचे अस्तित्व हे स्वयंम् नाही, तर लक्षावधी वर्गांच्या उत्क्रांततेचे ते फलित आहे ही निष्कोप वैज्ञानिक जाणवी

मोकाशींच्या म्मात सदैव असावी. माणसाकडे व्यक्ती म्हणून नव्हे तर मानव म्हणूनही ते पाहतात. अरण्ये, पर्वत आणि जुन्यापुराण्या वास्तू यांच्या दर्शन-चिंतनातून त्यांची ही जाणीव आकार घेते. १

लेणी, किल्ला, नास्तिक, वास्तू, निर्वाण अशा अनेक कथांमधून मोकाशी मानवाच्या अखंड चालू असलेल्या यांत्रिकतेचा शोध घेतात.

१ वास्तू ही त्यांच्या उत्तम कथांपैकी एक कथा. त्यांची ऐतिहासिक जाणीव या कथेत एक वेगळी रूप घेऊन प्रकटली आहे. ही कथा आत्मस्थानपर आहे. आणि विषयातील जिव्हाळा पाहता कथानिवेदक १ मो १ सुद्धा मोकाशींचे वाटतात.

जागेली मोकाशी वास्तू म्हणतात. पण या वास्तूचा जीवनकळ काही आजचा नाही. पृथ्वीवर प्राणीसृष्टी अंतरली तेव्हापासून तो अव्याहत चालू आहे. १ माणूस आला १ त्याने निसर्गाच्या या वास्तूवर आक्रमण केले असा हा जीवनकळ चालू आहे. त्यामुळे ते अंतर्मुख होतात. आणि १ एकानं दुसऱ्याचं मक्ष व्हावं मक्ष होण्यासाठीच कोणी जन्माला यावं कां ? १० प्रणयाचं वादळ, जन्माच्या यातना, जगण्याची घडपड अशा शब्दात मोकाशी प्राणीसृष्टीतील जीवनकळाचे चित्र रेखाटतात.

१ मोकाशींची भाषा पन्नास वर्षांची असून सुद्धा अस्क्रारिक्ता अजिबात दिस्त नाही. उलट ती बोलीभाषेत रमताना दिस्त. ल्यबध्द व आशयगम शब्द योजना हा त्यांच्या भाषिक मांडणचा एक प्रमुख घटक होय. ११

मोकाशींची जशी वैशिष्ट्यपूर्ण निवेदनशैली आहे तसेच त्यांच्या संवादात्मक मांडणचे कांशाल्यही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्या काळातील कथाकार संवादात्मक मांडणचा उपयोग करण्याच्या मर्यादेत विशेष पडत नसत. संवादातून निर्माण होणारा भावनिक परिणाम मोकाशींनी मात्र बऱ्याच वेळा साधलेला दिस्तो. १ काय राहणारी लोक आहेत, १ निरोप, १ तिची मतिती या कथांचे निरीक्षण केल्यास संवादाचा भावनिक फुलारा कित्ती प्रभावीपणे मोकाशी मांडू शकतात याचा प्रत्यय येतो.

वर्णनात्मक पध्दतीने नेमव्या शब्दात अस्मिन् मांडणे हाही एक विशेष 'माजोर' सारख्या कथेतून पाहाव्यास मिळतो. हरिणी आणि काळवीट यांच्या जगातील सत्तास्पर्धेचं त्यांच्या उपमोहाशी असलेलं नातं मोकाशी प्रकट करतात. ते वाचताना माणसाचं हिस्त्रप्राणीपण आपल्या मनात रेंगाळत राहते.

मध्यमवर्गीय माणसांच्या सुखदुःखाशी मोकाशीची कथा सुखांद साधताना दिस्ते. परंतु ती सौम्य वृत्तीने त्यांच्या समकालीन लेखकांच्या साहित्याप्रमाणे जीवनातील दुःख, वेदना, समस्या यांचा बाजार न मांडता साहसी वृत्तीने जगणारी माणसे ज्ये मेटतात. त्यांच्या समस्या असल्याच तर त्या सुध्दा हलक्या फुलव्या रीतीने सुटताना दिस्तात. परंतु निराशेचा तत्कालीन सूर दिस्त नाही. ११२

मध्यमवर्गीयांच्या संसारात उडणारे खटले अधूनमधून वेगवेगळी वळणे घेताना दिस्तात. उदा. 'नास्तिक्' कथेतील नवरा-बायकोत वाद-विवाद होतात. या तणावपूर्ण स्थितीतच प्रो. काळे घरातून व्याख्यानासाठी बाहेर पडतात. पण डोक्यात थंमान घालणाऱ्या क्वारंती ते अधिकच अस्वस्थ होतात. चेहरा वेदने कळवतो. डोळे भरून येतात. त्या भरलेल्या डोक्यांनी ते विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे पाहतात आणि तसेच जाऊन मूर्तीचा चक्काचूर करावा असे त्यांना वाटते.

'पाच हजार गायी', 'मुरली', 'आठव्या मुलाचा जन्म', 'रात्र संपली दिवस उजाडला', 'अकृत' या सारख्या कथेतून मोकाशी समाजातील समस्यांचे चित्रण करतात. तर 'लेणी', 'निराप', 'काम रानटी लोक आहेत', 'तिची मीती', या सारख्या कथेतून मोकाशी प्रेमाची नाजूक भावना फुलविताना दिस्तात. अश्लिलतेचा वापर न करता भावुक हृदयस्पर्शी संवादातून ही प्रेमभावना फुलत जाताना त्यांच्या कथांतून दिस्ते.

लभ्यानंतर मेटलेली ती वे तो पहिली रात्र अतिशय तरल व भावुक संभाषणात घालविताना दिस्तात. मनाचे हे आगळे वेगळे सौन्दर्य, मविष्याचे उमदे स्वप्न रंगविले जाते. तेव्हा आजूबाजू शारीरिक प्रेमावर जगणारी माणसं त्यांना रानटी वाटायला लागतात (काम रानटी लोक आहेत) जुन्या पुरातन

धुळ्ळट खेड्यातील लेणी पाहण्यात हरकलेला प्रियकर संगतित आलेल्या प्रेयसीचे प्रेमरुप पाहू लागतो (लेणी). आपल्याला सोडून जाणाऱ्या 'ती' मुळे 'तो' अस्वस्थ होतो व तिची बेपर्वाईची उत्तरे पाहून जास्त खती झालेला 'तो' तिच्या मनातील आपल्याविषयी तुडुंब भरलेले प्रेम ओळखू शकत नाही व दुसऱ्या सहप्रवाशाने जे ओळखले ते आपल्याला ओळखता आले नाही म्हणून आश्चर्यचकित होतो (निरोप). तारुण्यात पदार्पण केलेल्या दोन जीवाचे पहिल्या भेटेतील एकमेकांविषयी आकर्षण व समाधानातून प्रेम वृद्धिंगत होताना दिसे (तिची मती).

प्रेमभावनेत रमणारे मोकाशाचे मन बालक्या लिहिण्यातही रमते व 'ठिपका', 'किला' सारख्या कथेतून बालमनावर प्रकाश टाकताना दिसे. तर कधी मोकाशाचे प्राणजीवनावर कथा लिहून प्राणी व मानव यांच्यातील आपल्या स्थानासाठी, पुढारीपणासाठी अस्त्रेही चढाओढ व त्यातून निर्माण होणारा संघर्ष याचे मार्मिक दर्शन घडवितात.

कधी कधी मोकाशांच्या कथा नायक वास्तूमधील आपल्या इच्छेचा मागोवा घेता घेता सृष्टीतील जन्म मरणाच्या चक्रेभ्रमांतून दिसेल्या युगायुगातील मानवी वृत्तिला वेध घेता. आणि सजिल वृत्तमिं स्वतःच्या लोभी मनाशीच येऊन ठेकता.

मोकाशाचे कथाविश्व प्राधान्याने मध्यमवर्गीय अनुभवांशी निगडित आहे. कौटुंबिक अनुभवावरच त्यांनी अधिक भर दिला आहे. आवर्जून वेगळे सामाजिक परिमाण त्यांनी आपल्या कथेला दिले नाही. वेगवेगळ्या व्यातल्या, परिस्थितितल्या स्त्री-पुरुषांचे प्रेमानुभाव, घराघरांतून दिसणारे बालमनाचे आवेग आणि सर्वसामान्य माणसांच्या मनात आपापल्या अनुभवानुसार बालणारे परिस्थितेचे अर्थशाघन मोकाशांच्या कथेत साधेसुधेच आकार धारण करून आणि साध्याच भाषेतून प्रकट झाले आहेत.

मोकाशांच्या सर्व कथांवरून त्याची विविध विषय हाताळण्याची कला तर दिसेच, परंतु त्याच बरोबर पात्र, कथानक, वातावरण व मांडणी या

सा-यांना स्वतः फुलविणारी लेखकाची हातोटीही प्रत्ययाला येते, अंतर्मुखता हे त्यांच्या कथांच्या इतक्या वर्णानंतरच्या अक्षयतेचे आणखी एक कारण जाणवते. अनुभवांच्या स्मरनेमुळे पात्रांच्या अंतर्माच्या उलाढाली प्रकट करण्यास लेखक उद्युक्त झालेला दिसतो. बाह्य वर्णनापेक्षा मानवी ममाला त्यांनी जास्त प्राधान्य दिले आहे. त्यांच्या काळात तर हे नाविष्यपूर्ण होते. पण आजही ते अक्षय्य बनले आहे. मानवी ममाली संवाद साधत फुललेल्या त्यांच्या कथा वाचकावर प्रभाव पाडतात. म्हणूनच कॅ. दि. वा. मोकाशी वाङ्मय पुरस्कार सोहळ्याप्रसंगी तेंडुकरांनी म्हटल्याप्रमाणे 'मोकाशी हे सरोवरच कोणत्याही एका माणसे नाहीत, ते आम्हाला समजले आहेत त्याहूनही मोठे आहेत. त्यांच्या लिखाणात अनेक नव्या जागा आहेत, त्या पुन्हा पुन्हा समजतात.' १३

मोकाशींची कथा मग ती सामाजिक असो, प्रेमविषयक असो वा कौटुंबिक असो आपले स्वतंत्र असे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व घेऊन साकारलेली आहे. त्यामुळे ती कथा कित्तीही वाचली तरी त्यातील गोडी कमी न होता ती वाढतच जाते. त्यामुळे मोकाशींची हे कथावाङ्मय काळाच्या पावलांनाही पुस्ता न येण्यासारखे आहे यात शंका नसावी.

संदर्भ

- १ शंता शेळे - कॅ. दि. बा. मौकाशी वाइ. म्य पुरस्कार - पृ. ३
वितरण सोहळा : तरुण भारत बेळगांव,
दि. ३-७-८७.
- २ दि. बा. मौकाशी - आदिक्था ललित, दिवाळी अंक - १९७१ - पृ. ७५
- ३ दि. बा. मौकाशी - --, -- --, -- --, -- -- - पृ. ७३
- ४ इंदुमती शेळे - मराठी कथा उगम आणि विकास - पृ. ४२०
सौम्या पब्लिकेशन्स प्रा. लि. , मुंबई,
दिल्ली, १९७३
- ५ भिमराव कुळकर्णी - मृत्युलेख - मनाहर - १२ जुलै १९८१
- ६ डॉ. सरोजिनी वैद्य ,
प्रा. माधुरी पणशीकर - संपादक - जरा जाऊन येतो - प्रस्तावना पृ. १३
प्रतिमा प्रकाशन - पुणे,
प्रथमावृत्ती २९ जून १९८७.
- ७ इंदुमती शेळे - मराठी कथा : उगम आणि विकास - पृ. ४२०
- ८ शंता शेळे - कॅ. दि. बा. मौकाशी वाइ. म्य पुरस्कार - पृ. ३
वितरण सोहळा : तरुण भारत बेळगांव
दि. ३-७-८७.
- ९ वसंत शिरवाडकर - ललित - ऑगस्ट - १९८३ - पृ. ३३
- १० --, -- --, -- --, -- -- --, -- -- --, -- -- --, -- -- --, -- -- --, -- -- -- - पृ. ३६
- ११ प्रा. आरती देसाई - जरा जाऊन येतो - ग्रंथपरिचय - पृ. ५
लोकसत्ता - मुंबई-पुणे-
दि. ८-१-८९.

- १२ प्रा.आरती देसाई - जरा जाऊन येतो - ग्रंथपरिचय - पृ. ५
लोकसत्ता मुंबई-मुणे -
दि. ८-१-८९.
- १३ विजय तेंडलकर - कॅ. दि. बा. मोकाशी वाडू. म्य पुरस्कार वितरण - पृ. ३
सोहळा : तरुण भारत बेम्बाव -
दि. ३-७-८७.